

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ: СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПОЛОЖЕНЬ

Меркулова В. О.

Стаття присвячена дослідженню кримінально-правових та кримінально-процесуальних положень щодо звільнення від кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

Автор проводить системно-правовий аналіз норм Кримінального кодексу України, Кримінально-процесуального кодексу України та Пленуму Верховного Суду України. Акцентує увагу на проблемі співвідношення статей, що регулюють порядок звільнення від кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, а також наголошує на доцільності подальшого реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства.

Існують законодавчі проблеми, які суттєво впливають на стан правозастосовної практики, а отже, відтворюють певну недосконалість та неузгодженість між положеннями кримінального та кримінально-процесуального законодавства, що передбачають врахування змісту окремих правозастосовних актів рекомендаційного характеру тощо.

В більшій мірі недосконалість та суперечності між положеннями кримінального та кримінально-процесуального законодавства відтворюються у правозастосуванні під час вибору судом доцільного виду звільнення неповнолітньої особи від кримінальної відповідальності, врахування судом ставлення неповнолітнього та його законного представника до факту звільнення та застосування примусових заходів виховного характеру, під час призначення вихователя та умовної реалізації застосовуваних заходів виховного характеру тощо.

Окремо зазначено, що все більшої актуальності набувають дослідження міжнародно-правових стандартів та позитивного міжнародного досвіду у зазначеній сфері. Важливою є наукова дискусія щодо правової сутності примусових заходів виховного характеру, змісту їх окремих видів, співвідносності їх із кримінальною відповідальністю та покаранням.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, неповнолітні, кримінально-правові норми, кримінально-процесуальні норми, суд, призначення покарання, звільнення, реформування, заходи виховного характеру.

Стаття посвящена исследованию уголовно-правовых и уголовно-процессуальных положений об освобождении от уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних.

Автор проводит системно-правовой анализ норм Уголовного кодекса Украины, Уголовно-процессуального кодекса Украины и Пленума Верховного Суда Украины. Акцентирует внимание на проблеме соотношения статей, регулирующих порядок освобождения от уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних, а также отмечает целесообразность дальнейшего реформирования уголовного и уголовно-процессуального законодательства.

Существуют законодательные проблемы, которые существенно влияют на состояние правоприменительной практики, а следовательно, воспроизводят определенную несогласованность между положениями уголовного и уголовно-процессуального законодательства, которые предусма-

тривают учет содержания отдельных правоприменительных актов рекомендательного характера.

В большей степени несовершенноство и противоречия между положениями уголовного и уголовно-процессуального законодательства воспроизводятся в правоприменении при выборе судом целесообразного вида освобождения несовершеннолетнего от уголовной ответственности, учета судом отношения несовершеннолетнего и его законного представителя к факту увольнения и применения принудительных мер воспитательного характера, при назначении воспитателя и условной реализации применяемых мер воспитательного характера.

Отдельно отмечено, что все большую актуальность приобретают исследования международно-правовых стандартов и позитивного международного опыта в данной сфере. Также актуальна научная дискуссия о правовой сущности принудительных мер воспитательного характера, содержания их отдельных видов, соотносимости их с уголовной ответственностью и наказанием.

Ключевые слова: уголовная ответственность, несовершеннолетние, уголовно-правовые нормы, уголовно-процессуальные нормы, суд назначения наказания, освобождения, реформирования, меры воспитательного характера.

The article is devoted to the investigation of criminal-law and criminal-procedural provisions on exemption from criminal liability and punishment of minors.

The author carries out a systematic legal analysis of the norms of the Criminal Code of Ukraine, the Criminal Procedure Code of Ukraine and the Plenum of the Supreme Court of Ukraine. Emphasizes the problem of the ratio of articles regulating the procedure for exemption from criminal responsibility and punishment of minors, and also emphasizes the expediency of further reforming of criminal and criminal-procedural legislation.

There are legislative problems that significantly affect the state of law enforcement practice, and thus reproduce some imperfections and inconsistencies between the provisions of criminal and criminal-procedural legislation, which include taking into account the content of certain legal acts of a recommendatory nature, etc.

To a greater extent, imperfections and contradictions between the provisions of criminal and criminal procedural law are reproduced in law enforcement when the court chooses the appropriate form of dismissal of a juvenile from criminal responsibility, taking into account the court's attitude to the minor and his legal representative to the fact of the release and enforcement of compulsory measures of educational nature, during appointment of a tutor and conditional implementation of applied educational activities, etc.

It is also noted that the study of international legal standards and positive international experience in this field are becoming increasingly relevant. Important is the scientific discussion of the legal nature of compulsory measures of educational nature, the content of their individual types, their correlation with criminal liability and punishment.

Key words: criminal liability, juvenile, criminal law, criminal procedure, court, punishment, release, reform, educational measures.

Вступ. Кримінальне право, як матеріальна галузь права, має визначальну роль у формулюванні понять, категорій, змісту, сутності, ознак кримінально-правових інститутів, підстав їхнього застосування, які своєю чергою мають використовуватися під час реалізації цих інститутів у кримінально-процесуальному та кримінально-виконавчому законодавстві. Первісна сутність, зміст цих інститутів визначаються у системі взаємопов'язаних, взаємообумовлених кримінально-правових норм, які містяться у чинному кримінальному законодавстві.

Актуальність обраної теми дослідження обумовлюється набуттям особливого значення системно-правових зв'язків та взаємної обумовленості положень різних галузей права, зокрема кримінального та кримінально-процесуального права, в регулюванні порядку застосування кримінально-правових інститутів, з'ясуванні їхньої сутності та змісту в умовах суттєвого та досить інтенсивного реформування даних галузей права.

Системний підхід до аналізу правової сутності, змісту, підстав та порядку застосування окремих міжгалузевих інститутів вимагає комплексного сприйняття системи норм кримінального та кримінально-процесуального законодавства як таких, що мають перебувати у взаємозв'язку. Кримінально-процесуальне право є засобом набуття нормами кримінального права реального життя під час здійснення досудового розслідування, судового провадження, на стадії виконання та відбування призначеного судом покарання. Ця галузь права ґрунтується на нормах матеріального кримінального права, використовує відповідний понятійний апарат.

Слід зазначити, що законність та справедливість кримінального правосуддя часто залежить від чіткого правового регулювання процесуального порядку застосування визначених кримінальним законодавством інститутів, від ступеня узгодженості положень зазначених галузей права. Саме такий підхід сприяє більш повній оцінці їх змісту та сутності.

Дослідження кримінальних та кримінально-процесуальних норм, що регулюють порядок звільнення від кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, а також детальне визначення їх співвідношення й буде завданнями цієї статті.

Стосовно змісту положень кримінально-процесуального законодавства протягом довгого часу тривають суперечки. Зокрема, щодо співвідношення таких кримінально-правових інститутів, як звільнення від кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх і щодо правової сутності примусових заходів виховного характеру, які застосовувалися у цих двох випадках. Адже за попереднім кримінально-процесуальним законодавством як звільнення від кримінальної відповідальності, так і звільнення від покарання передбачало припинення кримінального провадження та застосування ПЗВХ. Отже, досить складно було визначитися з правовою природою цих стимулюючих кримінально-правових заходів та з'ясувати, в чому полягає різниця між ними за обсягом кари.

Проблема полягає у тому, що чинне кримінально-процесуальне законодавство не тільки не розв'язало це питання, але й додало підстави вважати, що кількість суперечливих законодавчих положень значно збільшилася. Історичне, етимологічне та системно-правове тлумачення положень кримінального та відповідного кримінально-процесуального законодавства, окре-

мих актів правозастосування, що стосуються звільнення від кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, надає підстави відзначити наявність проблем як суто теоретичного, так і законодавчого та правозастосовного характеру. Ці суперечності обумовлюються нечіткістю та недостатнім обсягом законодавчого визначення положень, які стосуються безпосередньо примусових заходів виховного характеру, відтворюються у співвідношенні їхнього змісту, сутності та порядку призначення.

Окремо слід наголосити на тому, що законодавчі проблеми, які суттєво впливають на стан правозастосовної практики, а отже, відтворюють певну недосконалість та неузгодженість між положеннями кримінального та кримінально-процесуального законодавства, передбачають врахування змісту окремих правозастосовних актів рекомендаційного характеру тощо. В більшій мірі недосконалість та суперечності між положеннями кримінального та кримінально-процесуального законодавства відтворюються у правозастосуванні під час вибору судом доцільного виду звільнення неповнолітньої особи від кримінальної відповідальності, врахування судом ставлення неповнолітнього та його законного представника до факту звільнення та застосування примусових заходів виховного характеру, під час призначення вихователя та умовної реалізації застосовуваних заходів виховного характеру тощо.

Результати дослідження. Особливості аналізу стану дослідження визначеної проблеми обумовлюється кількома чинниками. По-перше, розгляд цього питання насамперед передбачає врахування результатів дослідження загальних проблем особливостей реалізації кримінальної відповідальності та призначення покарання неповнолітнім, які своєю чергою відтворюються у доведенні необхідності концептуальних та стратегічних змін у кримінальному законодавстві щодо цієї категорії осіб. Безумовно, соціальні, біологічні та психологічні особливості неповнолітньої особи мають суттєво впливати на обсяг кримінальної репресії щодо неї. Все більшої актуальності набувають дослідження міжнародно-правових стандартів та позитивного міжнародного досвіду у зазначеній сфері. Навіть більше, важливою є наукова дискусія щодо правової сутності примусових заходів виховного характеру, змісту їх окремих видів, співвідносності їх із кримінальною відповідальністю та покаранням. Усі ці та інші питання відповідальності неповнолітніх стали предметом дослідження таких вчених, як В.М. Бурдін, Т.І. Дмитришина, Ю.В. Єгорова, Н.М. Мирошніченко, Є.С. Назимко, Т.І. Пономарьова, О.О. Ямкова.

По-друге, комплексність розглядуваних інститутів передбачає врахування особливостей реалізації зазначених кримінально-правових інститутів під час правозастосування на усіх стадіях кримінального правосуддя. Відповідно, результатів дослідження суто кримінально-процесуального законодавства у зазначеній сфері. Проблеми регламентації в кримінально-процесуальному законодавстві інституту вихователів, особливостей провадження у справах про застосування примусових заходів виховного характеру, специфічного змісту кримінально-процесуальних відносин з приводу застосування звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх, захисту прав обвинуваченого під час звільнення від кримінальної відповідальності тощо

досліджувалися О.А. Марченко, Н.А. Орловською, Г. Рось, Л.М. Палух.

Проте у цьому випадку особлива увага приділялася суто системному аналізу та співставленню чинних законодавчих положень кримінального та кримінально-процесуального законодавства, відповідному їх тлумаченню з метою отримання висновків щодо наявності певних нечіткостей та суперечностей у визначенні підстав та порядку застосування щодо неповнолітніх, звільнення від кримінальної відповідальності (покарання) із застосуванням примусових заходів виховного характеру.

Основний зміст. На тлі досить інтенсивного реформування кримінального законодавства загалом кримінально-правові положення, які стосуються особливостей кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, зазнали не суттєвих змін. Серед яких, зокрема, внесення у 2008 р. змін до змісту ст. 97 КК України [1], які визначили підстави та умови застосування до неповнолітніх звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру. Була додатково визначена можливість застосування звільнення від кримінальної відповідальності до осіб, які вперше вчинили необережний злочин середньої тяжкості. Раніше цей інститут застосовувався лише до неповнолітніх, що вчинили злочин невеликої тяжкості. Стаття 105 КК України [1], що визначає підстави застосування звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, залишається без змін. Її положення стосуються випадків вчинення неповнолітніми як злочинів невеликої, так і середньої тяжкості.

Цей напрям реформування законодавства відповідає основній теоретичній посилці щодо важливості самого факту кримінально-правового реагування держави на правопорушення неповнолітньої особи (вирішення кримінально-правового конфлікту поза межами кримінальної відповідальності за умови застосування виховних запобіжних заходів) або ж факту настання кримінальної відповідальності без реального застосування покарання. За чинним кримінальним законодавством звільнення від кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх допускається лише тоді, коли завдання, які стоять перед КК України, можуть бути досягнуті без застосування найбільш суворих кримінально-правових заходів: без реалізації кримінальної відповідальності або ж без призначення та реального виконання покарання.

Проте особливість зазначених кримінально-правових інститутів щодо неповнолітніх полягає у тому, що вони в обов'язковому порядку мають супроводжуватися призначенням судом примусових заходів виховного характеру (далі ПЗВХ), вичерпний перелік яких міститься у ч. 2 ст. 105 КК України [1]. В цьому разі на різних стадіях кримінального правосуддя (як у разі звільнення від кримінальної відповідальності, так і в разі звільнення від покарання), не залежно від відмінностей щодо тяжкості суспільно небезпечної поведінки неповнолітньої особи, кількості судимостей, суд має застосовувати одні й ті ж види примусових заходів виховного характеру.

Як зазначалось раніше, існує проблема вибору виду звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітнього: загального, на підставі ст. ст. 45-49 КК (у зв'язку з дійовим каяттям; у зв'язку з примиренням винного з потерпілим; у зв'язку з передачею особи на

поруки; у зв'язку зі зміною обстановки; у зв'язку із закінченням строків давності) чи спеціального виду звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх із застосуванням примусових заходів виховного характеру, що регламентується ст. 97 КК України [1].

Часто загальні види звільнення є більш пільговими та безумовними. Відповідно до положень постанови Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 р. № 2 «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» [2], якщо в матеріалах справи наявні інші підстави для звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, які за правовими наслідками є більш сприятливими для забезпечення його інтересів, мають бути обрані саме ці підстави. Отже, вид звільнення для неповнолітнього залежить від суддівського розсуду та комплексної оцінки всіх обставин, які мають розглядатися як підстава для звільнення.

Проте системно-правове тлумачення змісту положень, які містяться безпосередньо у ст. 97 КК України [1], свідчить на користь іншої позиції, якої має дотримуватися суд у правозастосовній практиці. Спочатку йдеться про те, що суд, за наявності підстав, може звільнити неповнолітнього від кримінальної відповідальності у разі можливості його виправлення без застосування покарання (факультативний характер прийняття рішення). А далі зазначається про те, що «у цьому разі суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру, передбачені частиною другою статті 105 КК України» [1, с. 42]. Таким чином, маємо визнати той факт, що згідно з кримінальним законодавством можливість застосування спеціального виду звільнення на підставі ст. 97 КК України [1] передбачає обов'язковість призначення примусових заходів виховного характеру (ПЗВХ). Чи має це свідчити про те, що серед усіх видів звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх має превалювати спеціальний вид?

Логіка міркувань може свідчити на користь тієї позиції, що саме застосування ПЗВХ, покликане позбавити неповнолітнього, який вчинив злочин, ілюзії про безкарність його дій, спроможне стимулювати та заохочувати неповнолітнього до правослухняної посткримінальної поведінки, досягти такої поведінки, відновити стан справедливості стосовно потерпілої особи тощо. А отже, під час вибору виду звільнення від кримінальної відповідальності щодо неповнолітнього (загального чи специфічного) слід віддавати пріоритет положенням норми, передбаченій у ст. 97 КК України [1]. На тлі аксіоматичного визначення особливої важливості ПЗВХ у системі заходів кримінально-правового впливу щодо неповнолітніх останнім часом все частіше лунають пропозиції щодо необхідності визнання цих заходів як таких, що мають суттєві переваги перед покаранням, оскільки спрямовані на досягнення цілей, запобігання злочинам, виправлення та ресоціалізацію засуджених переважно без ізоляції від суспільства, а отже, не тягнуть за собою суттєвих негативних наслідків для особи та суспільства, які пов'язані із відчуженням засудженої особи від суспільства. Отже, не безпідставно у наукових дослідженнях концентрується увага на необхідності першочергового застосування примусових заходів виховного характеру перед іншими засобами кримінально-правового впливу. Доводиться необхідність уточнення на законодавчому рівні спеціальних засад призначення покарання неповнолітнім з тим,

що має обумовлювати пріоритетність застосування цих заходів [3, с. 4].

Наступна проблема взаємопов'язана із попередньою. Сутність її відтворюється у суперечностях чинного законодавства щодо визначення позиції та ставлення до факту застосування спеціального виду звільнення та призначення ПЗВХ самого неповнолітнього та його законних представників. Чи має вирішальне значення для суду у разі прийняття рішення про звільнення від кримінальної відповідальності та застосування ПЗВХ позиція та ставлення до цього самого неповнолітнього, його законних представників? Відповідь на це питання є досить складною, враховуючи суперечливість кримінально-правових та кримінально-процесуальних положень. Як вже зазначалося, у разі прийняття судом рішення про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності на підставі ст. 97 КК України суд має застосувати примусові заходи виховного характеру (імперативність рішення). Отже, без урахування згоди неповнолітнього та його представника.

Відповідно до положень кримінально-процесуального характеру, які містяться у ч. 2 ст. 497 КПК України, клопотання про застосування до неповнолітнього обвинуваченого будь-якого примусового заходу виховного характеру може бути складене та надіслане до суду за умови, що неповнолітній обвинувачений та його законний представник проти цього не заперечують [4, с. 232]. Особливістю змісту цієї норми є те, що в ній не конкретизується той факт, що йдеться саме про звільнення від кримінальної відповідальності. Отже, на перший погляд, маємо розуміти, що згода вимагається як у разі звільнення від кримінальної відповідальності, так і у разі звільнення від покарання. Проте в першій частині цієї норми йдеться лише про осіб, які вчинили злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості. А отже, ця стаття регламентує процесуальні аспекти звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності та призначення ПЗВХ.

Певні питання щодо недосконалості чинного законодавства виникають у зв'язку з тим, що кримінально-правовий інститут, визначений у ст. 97 КК України (на відміну від інституту, визначеного у ст. 105 КК України), за характером реалізації є умовним. Так, у ч. 3 ст. 97 КК України наголошується на тому, що у разі ухилення неповнолітнього від застосування до нього примусових заходів виховного характеру, ці заходи скасовуються і він притягується до кримінальної відповідальності. Отже, звільнення неповнолітнього, що вчинив злочин, від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру не є остаточним. Такий вид звільнення від відповідальності є умовним.

Можливі два наслідки застосування ст. 97 КК України: позитивний і негативний. Позитивний наявний тоді, коли неповнолітній дотримується застосовуваних до нього виховних заходів, покладених на нього обмежень, встановлених судом особливих вимог до поведінки, здійснює відшкодування заподіяних майнових збитків тощо. В такому разі після реалізації виховного заходу разового характеру (проголошення застереження, відшкодування заподіяних майнових збитків) або ж спливу терміну, на який були призначені строкові виховні заходи (обмеження дозвілля, встановлення особливих вимог до поведінки, завершення перебування у спеціальній навчально-виховній установі), звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності є

остаточним і безповоротним. Незалежно від його подальшої поведінки він не може бути підданий відповідальності за раніше вчинений злочин.

Негативний полягає у скасуванні застосованих примусових заходів виховного характеру й притягненні неповнолітнього до кримінальної відповідальності. Єдиною підставою для скасування примусових заходів виховного характеру КК України називає ухилення неповнолітнього від застосування до нього таких заходів. Воно може полягати: у втечі неповнолітнього з дому; невиконанні вимог батьків, педагогічного або трудового колективу, окремих громадян, під нагляд яким переданий неповнолітній; невиконанні покладеного судом обов'язку відшкодувати заподіяні майнові збитки або ж недотриманні інших обмежень чи особливих вимог до поведінки; втечі із спеціальної навчально-виховної установи чи порушенні правил поведінки в ній тощо.

Висновки. Здійснення системно-правового аналізу положень кримінального та кримінально-процесуального законодавства, змісту відповідної Постанови Пленуму Верховного Суду України доводить доцільність подальшого реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства. Зокрема, в кримінальному законодавстві мають міститися положення щодо: застосування до неповнолітніх саме тих видів звільнення від кримінальної відповідальності, що є більш пільговими; факультативного характеру прийняття рішення судом про призначення примусових заходів виховного характеру; розширення сфери умовності застосування примусових заходів виховного характеру та призначення вихователя. А отже, зрівняння в цих питаннях двох кримінально-правових інститутів: звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру та звільнення неповнолітніх від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру.

Водночас у кримінально-процесуальному законодавстві мають виокремлюватися положення, які б стосувалися порядку реалізації цих двох видів звільнення. Доцільність більш чіткого формулювання кримінально-процесуальних положень обумовлюється різною правовою природою цих звільнень як таких, що здійснюються на різних етапах кримінального правосуддя.

Література

1. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та доповн. на 14 липня 2017 р.: Офіц. текст. К.: Алерта, 2017. 194 с.
2. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 р. № 2 «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру». - Вісник Верховного Суду України. 2006. № 7.
3. Дмитришина Т.І. Призначення покарання неповнолітнім: концептуальні основи: автореф. дисер. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук за спец. 12.00.08. Одеса: НУОЮА, 2016. 20 с.
4. Кримінально-процесуальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та доповн. на 24 жовтня 2016 р.: Офіц. Текст. К.: Алерта, 2016. 288 с.

Меркулова В. О.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права
та кримінології*

Одеського державного університету внутрішніх справ